

*Дєдков М.В.,
Шаповалов Г.І.,
Зубенко Н.В.*

МИХАЙЛО МІЛЛЕР – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТРИЗУБА.

Міллер Михайло Олександрович (1883-1968) – відомий європейський і український археолог, історик, музейник. Професор і дійсний член Української вільної академії наук у Мюнхені, доктор філософії Українського вільного університету, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Людина, життя якої пройшло в кількох, абсолютно відмінних, суспільно-політичних світах. Спочатку в російській імперії, потім у підрадянській Україні і нарешті в Європі, зокрема, в Німеччині. Михайло Міллер залишив великий науковий спадок, який складає, орієнтовно, більше ніж двісті праць.

Але так склалося, що Михайло Міллер, наразі, залишається відомим, головним чином, як потужний дослідник археологічних та історичних джерел. Його вагомий внесок у вивчення історії українського тризуба а, власне, в історію державного герба незалежної України, досі залишається поза увагою української історичної науки.

Перелік його численних поважних посад та характеристики наукових праць містить вітальна редакційна стаття, з нагоди його 75-річчя, «Науково-дослідний шлях проф, д-ра М.О. Міллера» в «Українському збірнику», виданому у Мюнхені 1959 року. Саме тут, хоч і коротко, але було наголошено на увазі ювіляра до історії українського тризуба. Підкреслено, що «серія статей М.О. Міллера була присвячена українській генеології та геральдиці (! так позначено в тексті-Авт). Це його вартісні студії до історії родових знаків, в тому числі родового знаку роду Князя Володимира

Святого і еволюції його як державного знаку України, про державні інсигнії козащини і України, про родові знаки українських і литовських родів – біля 25 нарисів. Це публікації інституту родо- і знаменознавства» [1, с. VII].

А вже у праці Ярослава Пастернака «Михайло Олександрович Міллер (у його 80-ліття)» такий наголос на цьому напрямку наукових інтересів Михайла Міллера відсутній. Єдине, що автор зауважує: «У всіх своїх працях М. О. Міллер виявився великим ерудитом з надзвичайно широким діапазоном наукових зацікавлень від археології, старовинної історії і антропології до етнології, демографії, народної архітектури, генеалогії та геральдики» [2, с. 65].

Маємо обов'язково згадати працю дніпропетровських колег Леоніда Тесленка і Юрія Фанигіна «Михайло Олександрович Міллер— людина й учений в епоху гуманітарних катастроф». Автори залучили величезну кількість історичних джерел, що дозволило їм, вперше в сучасній українській історичній науці, створити фахову ґрунтовну працю та об'єктивно і багатовимірно висвітлити втаємничену особу видатного українського науковця Михайла Міллера. Розглядаючи життєвий шлях професора Михайла Міллера, вони, зокрема, приділили значну увагу його участі у археологічних дослідженнях Дніпрогесівської експедиції та науковій діяльності в Україні під час Другої світової війни і співпраці з окупаційною німецькою владою. Михайло Міллер характеризується у цій праці як «археолог, історик козацтва, юрист, музейний та педагогічний працівник» [3, с. 70].

Коротка згадка про Михайла Міллера, як дослідника українського тризуба, є у праці «Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення» Андрія Гречила. Автор, в огляді праць відомих дослідників тризуба, коротко згадує статтю Михайла Міллера «Матеріали до питання за тризуб». При цьому він зауважує, що виходить вона частинами в чотирьох зшитках часопису «Рід та Знамено» і містить критичний огляд різних версій про зміст і походження цього

знаку. Андрій Гречило цитує головний висновок цієї статті Михайла Міллера, актуальний на час її публікації: «Вся попередня література за тризуб, має на сьогодні лише історичний інтерес. На ній треба поставити хрест. Вивчення тризуба треба починати спочатку»[4, с.38].

Метою нашої роботи є введення в науковий обіг, дуже актуальної і важливої, та досі по справжньому не оціненої, праці Михайла Міллера «Матеріяли до питання за тризуб». Вона досі залишається мало відомою, а це не сприяє розвою історичної правди про справжню історію сучасного герба європейської держави Україна, яка наразі дає відсіч рашистським агресорам під час повномасштабної війни. Аналіз цього унікального джерела з історіографії українського тризуба, а з часом і його повна публікація, будуть сприяти усвідомленню всієї глибини розуміння Михайлом Міллером проблем появи і ґенези нашого герба.

Предметом нашого дослідження є праця Михайла Міллера «Матеріяли до питання за тризуб», яка була опублікована у 1947 р. в часописі «Рід та Знамено». Цей український часопис висвітлював питання спеціальних історичних дисциплін і, зокрема, геральдики. Зауважимо, що із часописом співпрацювали відомі українські вчені М. Андрусак, М. Битинський, Г.Ващенко, В. Козловська, Б. Крупницький, В. Мацяк, М. Міллер, О. Оглоблін, Т.Олесіюк (Олесевич), Я.Пастернак, Я.Рудницький, В. Сенютович-Бережний, В. Січинський та ін. Видання здійснювалося лише у 1947 р.в таборі переміщених осіб поблизу Франкфурта-на-Майні накладом у 100 примірників [5, с.33].

Праця М.О. Міллера була надрукована в чотирьох номерах часопису. Вона структурована автором поділом на вісім розділів з назвами, які вказують на зміст: «I. Стан питання», «II. Схема історії тризуба», «III. Завдання дослідів тризуба», «IV. Тризуб в Європейському знаменництві», «V. Знаки – родичі тризуба», «VI.Знаки подібні до тризуба», «VII. З півдня чи з півночі?», «VIII. Деякі аналогії до

тризуба». В числі «Рід та Знамено» №1 були надруковані перші два розділи, в числі №2 – третій і четвертий, в числі №3 – закінчення четвертого розділу, з підназвою «/Робоча частина /кінцівка/тризуба» і п'ятий, в числі №4 – шостий, сьомий і восьмий. Зауважимо, що у випуску часопису №4 Михайло Міллер додає до загальної назви статті перед розділом «Знаки подібні до тризуба», підназву «/Докінчення/». На сторінці 4, цієї частини своєї праці, автор виділяє назвою «Деякі висновки», викладення яких завершує на сторінці 5. Там же додає завершальну частину тексту під назвою «Література до тризуба в європейському знаменництві». Далі, в тому ж четвертому випуску, він вміщує ще VII і VIII розділи.

Третій розділ праці «Завдання дослідів тризуба» в кінці має ілюстрацію «Ріжні форми тризуба Вел. Князя Володимира на його монетах. Зарисовка проф. В. Січинського» [7, с. 7].

У п'ятому розділі «Знаки – родичі тризуба», після сторінки 8, автор додає 7 таблиць, що вміщують 41 рисунок [8, с. 7].

Обкладинки всіх чотирьох номерів часопису «Рід та Знамено» були прикрашені зображеннями гербів та тризубів. На обкладинці першого номера було вміщено герб Української Народної Республіки авторства Василя Кричевського. Обкладинка другого відрізняється зображенням тризуба на монеті столиці Боспорського царства Пантікапея. Третій випуск зовні мав малюнок тризуба на античній монеті іонічного міста Прієни. На четвертому номері часопису видавці вмістили княжий герб гетьмана Івана Мазепи.

Розділ «І. Стан питання» містить критичний аналіз загальної ситуації з літературою, присвяченою питанню дослідження українського тризуба. Перший абзац цієї праці Михайла Міллера вже є своєрідним висновком. «Література за тризуб – знак українських князів, – пише він, – до нашого часу досягла значних розмірів. Між тим багато питань, пов'язаних з цим національним українським символом, лишаються досі невиявленими, як і основне питання за

його походження» [6, с. 12]. Зауваживши, що за більш ніж 130 років, понад 40 авторів «поспішалися висловити оголосити свою «здогадку», і таким чином зробити «науковий винахід». Наслідком цього,.. накопичилося не стільки матеріалів за тризуб, скільки різних, часто протилежних, дилетантських та фантастичних «пояснень тризуба», що їх маємо трохи не стільки, скільки авторів бралось до цього питання. Всі ці гіпотези та пояснення, в загальній сумі не виявили, а, навпаки, остаточно заплутали питання за тризуб. Недобру послугу, як і, завжди в науці, творять попередні тенденції, на доказ яких історичні факти притягаються за волосся» [6, с. 12].

В цьому розділі, професор Михайло Міллер піддає нищівній критиці працю Олександра Пастернака «Пояснення тризуба герба Великого князя Київського Володимира Великого» видану в 1941 р. в Празі. «Автор, як і багато інших, – наголошує М. Міллер, – всіма силами намагається довести, що тризуб зайшов на Україну не з Скандинавії, а з Візантії. А хіба для достоїнства українського народу не однаково, звідки зайшов тризуб, чи з півдня, чи з півночі?» [6, с. 12].

Далі він обурюється псевдонауковими текстами О. Пастернака і зауважує: «...хіба ж можна писати наприклад, що «походження київського тризуба з Греції доводиться тим, що грецький бог моря Посейдон зображався з тризубом в руці. ... Хіба то є науковий доказ? Хіба ж Київський тризуб хоч в якій мірі нагадує той тризуб, що виображався у Посейдона в руці? А як би й нагадував, то в якій спосіб міг би тризуб поганського Посейдона, через кілька сторіч потрапити до Києва разом з християнською культурою?» [6, с. 12]

Узагальнюючи свою критику подібних праць, професор Михайло Міллер робить висновок: «Вважаємо такі псевдонаукові та безвідповідальні твердження в популярних виданнях, розрахованих на ширші, не досить підготовані в фахових історичних питаннях маси, за дезорієнтуючі та компрометуючі – українську науку. Блискуча, але

драматична історія великого українського народу, шукає лише реальної правди, і не потребує розмальованих праничних коників»[6, с. 12].

Розмірковуючи про те що, народи і їх культури не розвиваються в умовах повної ізоляції, автор пише, що «лише, в умовах, найбільш сприятливих для всяких зв'язків та взаємного впливу, розвиток культур набуває найвищих темпів та досягає найвищих результатів, як то бачимо в сточищі Середземного моря» [6, с. 12]. Відповідно, зауважує Михайло Міллер, «Українська культура, як і всяк інша, в своєму формуванні та розвитку, підлягала впливам з півдня й півночі, зі сходу й з заходу. Ті впливи переробилися Народним Генієм і творили єдину українську національну культуру, що цілком відбивалася від культур сусідніх народів»[6, с. 13]. Він робить важливий висновок щодо того, що тризуб, як невід'ємна складова цієї культури, набуває «свого оформлення та ще дальшого розвитку в українській ранній культурі, до якої він а того й належить. Але ж питання за те з якого боку, коли саме, в який спосіб та від кого він дістався до української культури, дуже важне для історії тризуба та історії України взагалі, ні в якому разі не можна становити в зв'язок та в залежність від питань національного гонору та достоїности»[6, с. 13]. Михайло Міллер, пише про головний недолік більшості праць з історії українського тризуба і вказує: «...досить взяти в руки будь яку з попередніх розвідок за тризуб, як з неї кинеться у вічі насамперед якась тенденція, до якої вже добираються будьякі факти. Всі ті тенденції зводяться в основному або до великодержавного російського шовінізму та імперіалізму, або до пангерманських уявлень, або до неправильного розуміння українського патріотизму. Кожен з тих попередніх авторів добирав, або силоміць притягав, якусь купку фактів, яким ще часто додавав тенденційне освітлення»[6, с. 13]. Михайло Міллер стверджує, що більшість гіпотез в літературі про тризуб

є ненауковими, схоластичними, формального характеру, дилетантські і, навіть, фантастичні.

Розділ «Стан питання» професор Михайло Міллер завершує дуже актуальною і конче необхідною пропозицією: «Гадаємо, що на сучасному рівні розвою української культури та науки потрібне створіння спеціальної науки – «Тризубознавства» або «Тринакології». Потрібна консолідація. Як всіх наукових сил, що працюють в терені цих питань, так і видання всіх матеріалів, що накопичились досі та дальших розвідок. Ці важкі та відповідальні завдання створіння організуючого та керуючого осередка «тризубології» сучасна ситуація, очевидно, вкладає на рамена Української Родоводної Установи»[6, с. 13-14].

На дуже високому науковому рівні, а іноді навіть і з глибокою мірою передбачуваності майбутніх відкриттів в історії українського тризуба, написана Михайлом Міллером друга частина – «Схема історії тризуба». Власне, ця своєрідна наукова розвідка, є головною частиною його праці. Адже тут закладені дуже прогресивні наукові ідеї майбутніх досліджень історії українського тризуба, які не втратили своєї актуальності досі. Спираючись на сучасні для нього європейські наукові праці, М. О. Міллер слушно пропонує пов'язувати виникнення тризуба з періодом виникнення тотемізму у прадавні часи. Адже дійсно саме тоді в якості тотемів зустрічаються не тільки мисливські тварини, але й основні знаряддя полювання на них. І, логічно, що серед цих знарядь, Михайло Міллер вказує на появу гарпуна виготовленого з кістки або рогу. Використовуючи етнографічні спостереження європейських вчених, він пише: «Деякі сучасні дикунські племена полінезійського кола, вживають в рибальстві подвійні та потрійні тризуби ... Спираючись на ці етнографічні рівнобіжності, деякі дослідники ... припускають можливість існування дерев'яного тризуба в палеоліті та неоліті Європи /10.000 – 4.000 р. до Р.Х./, хоч і визнають відсутність фактичних цьому доказів» [6, с. 14].

Посилаючись на того ж дослідника, Михайло Міллер інформує, що у добу бронзи «вже доведено існування тризуба в Європі, але ми тому фактичних доказів також не знаємо»[6, с. 14]. Але, – продовжує він, – «для бронзової доби на Україні, маємо ... гарпун з зазубнями, але вже з металю» та додає посилання на матрицю з тальку з колекції Катеринославського музею[6, с. 14].

Автор переконаний, що металевий тризуб «з'являється у найстаріших цивілізацій Сходу і звідти, історичним шляхом розвитку Середземноморського культурного кола, розповсюджується по Європі» [6, с. 14]. Михайло Міллер обґрунтовує це, дуже важливе, своєю новизною власне міркування щодо появи тризуба та його сакрального значення на територіях Малої та Передньої Азії наступним чином. Він пише: «В Месопотамії тризуб ... відомий вже під час 3-ої Урської династії /3-те тисячоріччя до Р.Х./ в складі шумерської культури, елементи якої заходять в дальшому в вавилонську, більш розвинену культуру» [6, с. 14]. «Саме в цих культурах, – продовжує автор, – «тризуб вживається рівнобіжно та поруч з двозубом, і ості на них часто виображаються в формі хвилястих клинків, яко лизнів полум'я. Тут тризуб, ... символізує блискавку та божество години. Найбільшого розповсюдження та уживання, – продовжує він, – набуває тризуб в Асирії /Перша половина 1-го тисячоріччя до Р.Х./, де часто зустрічається на царських стелах в формі потрібної блискавки»[6, с. 15]. Він припускає можливість того, «що в зв'язку з месопотамською культурою, яка мала значний вплив на Єгейський світ, тризуб з'являється і в Крито-Микенській культурі, і далі – в грецькій мітології»[6, с. 15].

Автор відкидає будь-які сумніви, щодо наявності «тризуба, яко божеського атрибута та символу влади в пізньо-минойську або гомерівську добу /12 – 8 ст.ст. до Р.Х./ в єгейському басейні коли остаточно сформувався грецький нарід, його епос та мітологія. Звідси виходить тризуб яко атрибут Посейдона – володаря морей та рік» [6, с. 15].

До цієї, досить логічної схеми історії тризуба, Михайло Міллер додає інформацію щодо використання цього символу у якості державного знаку окремих грецьких полісів та у якості державного знаку на монетах Македонського, Понтійського і Боспорського царств. На думку автора, з Греції «тризуб в тому ж значенні божеських атрибутів та відповідних символів, перейшов до Риму» [6, с. 15].

Розвиваючи цю схему, Михайло Міллер робить спробу віднайти месопотамські традиції використання тризубів на території України. Для цього він залучає гіпотезу про походження українського тризуба від скифського бронзового причасного навершя, запропоновану археологом Д. Самоквасовим в кінці XIX ст. «В зв'язку з цим, – зауважує автор, – дуже важно було дослідити декоративний характер скитських бунчуків з боку їх стилю» [6, с. 15]. Продовження цієї схеми від скіфів далі професор вбачав у сармато-аланську добу в зображеннях тризубів та двозубів на кам'яних стелах. «Пізніші виображення тризуба та двозуб, – пише вчений, – відомі на металевих прикрасах та бляхах з доби великого переселення народів і послідуєчих сторін, в виробах так званого поліхромного або готського стилю. Але в наслідок переселення народів, та культура пересувається в Європу, в розвитку ж тризуба в Надчорноморських краях наступає визначна довга перерва, наповнена культурою пізніх кочовників-скотарів. Ця культура порівнюючи бідна, слаборозвинена, та немає ніяких слідів старих Надчорноморських традицій високих культур східної та греко-римської» [6, с. 16].

Михайло Міллер вважає, що цей «культурний застій» тривав тут аж до появи візантійської культури з 9 ст. н. е. і вказує: «В ті часи, наприкінці 10-го ст. тризуб знову з'являється в Києві, в високо розвиненому вигляді, яко знаменний знак дому київських князів» [6, с. 16]. Далі він застерігає дослідників українського тризуба від необачних висновків про запозичення його з Візантії разом з християнством.

«Підходячи до питання формально, вони не рахувалися з тим, що в Візантії склався феодалізм під впливом сасанідів, більш східного типу, в формі деспотії, з великим царським двором. Ця форма феодального соціального устрою мала питомі їй риси та значно де-вчому відрізнялася від європейського «клясичного» феодалізму. Отже в Візантії не було цілком лицарства, а разом з тим не було й ніякого знаменництва. Відтак не тільки тризуб, як знак дому, а взагалі ніяке уявлення за знамено, з Візантії до Києва не могло бути занесено [6, с. 16].

Відкидаючи помилкові версії походження княжого знаку з Візантії, Михайло Міллер пропонує і науково обґрунтовує дуже перспективну власну думку щодо його європейського походження. «Раніше, ще за часів формування феодалного устрою в Західній Європі, – розмірковує автор, – тризуб, двозуб та ангон з'являються там одними з перших родинних знаків, що після 10-го ст.ст. заходять на щити та перетворюються на знамена. ... Але далеко більш доказів маємо на те, що ці знаки, як виображення зброї були занесені в Західну Європу готами та аланами, підчас великого переселення народів, з Надчорномор'я» [6, с. 16]. Завершує науковець цей розділ важливим висновком про те що, «в ґенезі та розвитку тризуба-двозуба ніби то помічається безпосередній та логічний зв'язок, визначений Середземноморським культурним колом, його розвитком та рухом. Епіцентр та ареал цього кола окреслюється в такому вигляді: Єгипет-Мезопотамія, Мала та Передня Азія, Егейський світ та Балкан. Звідси на захід – Апенін та Середня Європа, на Схід – Надчорноморські краї. Але покищо – це є гіпотеза, схема якої лише вказує шлях дальших глибоких досліджень» [6, с. 16].

В розділі III найцікавішими є роздуми дослідника щодо тризуба, як родового знаку дома князя Володимира Великого. «Кожен князь з дому Володимира, писав Михайло Міллер, зберігаючи в основі своїй схему тризуба,

ускладняв якоюсь деталлю, завдяки чому виображення набувало характеру знаку питомого лише даному князеві» [7, с. 5], Одночасно він зауважує, що це призводило до того, що такий знак ставав значно зміненим. «Виходячи з того, пише він, ... не підлягає сумніву, що тризуб існував в роді Кн. Володимира ще у його предків. Ці «доволодимирівські» тризуби ще не знайдені, через що ми їх і не знаємо». [7, с. 5], Професор М. Міллер переконаний, що такі ранні знаки ще будуть знайдені з розвитком археологічних досліджень. «Переконані також в тому, стверджує він, що ті знаки будуть далеко примітивнішими, схематичними, та підведуть нас впритул до виображення тієї речі, що лежить в основі всіх модуляцій київського тризуба» [7, с. 5], Він робить фундаментальний висновок: «На сучасному рівні розвитку науки, мусимо відійти від безплідної формальної схоластики. Вся попередня література за тризуб, має на сьогодні лише історичний інтерес. На ній треба поставити хрест. Вивчення тризуба треба починати спочатку» [7, с. 6].

Вчений вважає, що нові дослідження теми історії тризуба, необхідно починати з первісного накопичення матеріалу. За Михайлом Міллером вони не претендують на «вичерпальну повність... Вони лише наводять деякі факти з тих, що в дальшому, в міру їх накопичення, будуватимуть більш та більш обґрунтовану та могутню базу для ствердження вже на ній питання за походження вже самого українського тризуба» [7, с. 6]. Уявляючи плян дослідження історії тризуба в вигляді піраміди тризубознавства на вершині якої «знайдеться правда, якої ми шукаємо» він пропонує тринадцять конкретних тем таких досліджень. Завершується цей розділ зауваженням, що ця праця «вимагає участі цілого колективу учених різних фахів – археологів, нумізматів, етнографів, істориків мистецтва, орієнталістів, фахівців з європейського знаменництва, то що» [7, с. 6].

Наступні розділи IV, V, VI, VII, VIII є авторською спробою розпочати реалізацію вище викладеного плану. Вони

свідчать, що Михайло Міллер розглядаючи історію нашого тризуба в європейському контексті, розпочав збирати інформацію з цієї теми, набагато раніше часу написання своєї праці. Адже звертаючись до перегляду європейських знамен шляхетських, міщанських та хатніх знаків він повідомляє: «Переглянуто було звиш 8000.000 знамен та знаменних знаків, головним чином Німеччини та взагалі Середньої Європи» [7, с. 7]. При цьому він жалкує, що не встиг опрацювати відповідні джерела Скандинавії, Іспанії, Англії, Росії, України, частково Італії.

Ці розділи, Михайло Міллер ґрунтовно ілюструє 230 зображеннями зібраних ним тризубів та тризубоподібних знаків. В розділі IV, він робить висновок про те що, прямих аналогій українському тризубу в Європі поки не виявлено. Але Михайло Міллер звертає увагу на ту обставину, що подібні знаки зустрічаються у Німеччині у якості хатніх знаків, які ведуть свій початок більш від раннього середньовіччя. «Серед хатніх знаків, наголошує він, знаходимо правдиві руни, двозубі знаряддя, іноді доповнені ускладнюючими рисами, також і схеми тризубів. Серед останніх знаходимо зразки цілком тотожні схемам українського тризуба. ... Очевидяки для зборів Надкарпатських тризубів по селах, потрібна спеціальна експедиція» [8, с. 3]. Тут же, він додає наступне: «Гадаємо припустимим, ... шукати спільного для європейських та українських тризубів пня десь у гушаві раннього середньовіччя. Причому відшукування того пня, від якого пішли галузі в середньовіччі по Європі, не перерізує пасми, що можливо потягнеться від того пня чи до античності, чи може до культури часів бронзи. Принаймні маємо близьку аналогію в кількох символічних знаках, що лежать в основі українського народного герметичного орнаменту» [7, с. 3].

В розділі V професор Міллер прослідковує загальноєвропейську ґенезу тризубоподібних виробів від найдавніших примітивних знарядь ще в «дометалевому періоді».

Він виводить його походження ще з неоліту від знаряддя для рибальства – гарпуна. На думку автора з появою та розвитком землеробства, тризуб набуває значіння сільськогосподарського знаряддя, адже виникають тризубі та двозубі вила. «Пізніше, – пише автор, – на початку нової доби тризуб, як і двозуб, набувають значіння ручної військової зброї. ...Ці знаряддя звемо «бойовим тризубом», тоді як попередній тип – «сільсько-господарчим тризубом», а перший – морським» [7, с. 3]. Цей розділ містить кілька десятків ілюстрацій вил, двозубів, тризубів і ангонів, або тризубів бойових з докладним і детальним їх описом. Описи цих знарядь часто містять їх назви мовою країни де вони були поширені.

Серед всіх цих знарядь, Михайло Міллер виділяє холодну зброю ангон і зазначає, що саме ангон «набуває надзвичайного розвитку в знаменництві. ...З своїм розвитком ангон в руці ... стає ознакою військової влади, а далі і влади взагалі /скіпетр/ [7, с. 4]. «В зв'язку з своїм символічним значенням військової влади, зазначає автор, потім влади взагалі, ангон значно поширений в знаменах держав та вищих титулованих домів. ... Може найбільш розповсюджений ангон в знаменах Франції. ... Разом з тим ангон дуже розповсюджений в знаменах Німеччини, Італії, Англії, Угорщини і Польщі» [7, с. 7].

В розділі «Знаки подібні до тризуба» Михайло Міллер розглядає зображення речей з трьома кінцями, які нічого спільного з тризубом не мають, але іноді наближаються до деяких форм українського тризуба. Автор вважає таку подібність випадковою, але згадує про них, аби запобігти в майбутньому ненаукового підходу до дослідження історії тризуба. До таких зображень речей, він відносить корогу, грецьку літеру омегу і руни.

Наводячи власний науковий аналіз відсутності таких зв'язків, Михайло Міллер переконливо критикує сучасних йому прибічників формального підходу до вивчення знаку

тризуба. Свою критику він ілюструє численними малюнками. Зокрема, він вказує, що символ короги «заходе в знамена не раніше 15 стол., відколи і починається її розвиток та схематизація. Між тим тризуб маємо вже на прикінці 10-го ст. в високо розвиненому вигляді. Такий розполіг в часу робить припущення можливості розвитку київського тризуба з короги – абсурдним» [9, с. 2].

Відносно знаку омеги, дослідник вказує, що вона «як остання літера в грецькій абетці, за часів ранньохристиянської символіки, знаменувала кінець світу, *memento mori*. З розвитком цього символу, його середня частина сполучалася з хрестом. ... Омега, в своєму розвитку пов'язуються з якорем але не дає ніяких вказівок на родинність з тризубом і подібність між ними досить віддалена та формальна і не йде далі трьох кінців, які можна знайти й на багатьох інших речах» [9, с. 2].

Критикуючи прибічників гіпотези про походження тризуба від рун, Михайло Міллер викладає розлогу історію виникнення руничної абетки та поширення рун середньовічною Європою і ілюструє її зображеннями відповідної руни. «Деякі руни, пише він, в якості основного знака увійшли в знамена ... Во всіх випадках, ... будь які руни, так на письмі, як і ті що зайшли в знамена, зберігають свою форму, не наближаючись ніколи до будь якої з різноманітних модуляцій тризуба. ... Це дає нам підстави і віднести ту руну до знаків подібних до тризуба, але не до його родичів» [9, с. 3-4].

Матеріал викладений у розділах IV, V, VI, Михайло Міллер завершує розлогими висновками в яких, зокрема вказує «Гадаємо, що предків українського тризуба треба шукати серед сармато-аланських родових тамг та «загадкових знаків Причорномор'я», а далі серед символіки «меровінгського» стилю Середньої Європи та Скандинавії.

Таким чином в історії тризуба ніби то намічаються етапи його розвитку та шляху, разом з розвитком культури та цивілізації:

1. Схід та античний світ.
2. Геленестично-причорноморська культура.
3. Меровінгська доба в Європі.
4. Український тризуб» [9, с. 5].

Він наголошує, що дуже ранні форми тризуба, «разом з іншими фігурами тієї ж групи, дійшли до наших днів в європейському знаменництві, в українському народному орнаменті геометричного стилю, з ритуальних виображень тризуба в Підкарпатті та тамгах деяких народів Надчорномор'я» [9, с. 5]. Після висновків, автор додає список видань, під назвою «Література тризуба в європейському знаменництві», яка містить 13 позицій з іншомовної літератури [9, с. 5].

Далі Михайло Міллер розміщує ще два розділи «З півдня чи півночі?» та «Деякі аналогії до тризуба». які можемо розглядати, як своєрідні авторські додатки. Вони, як і попередні розділи, також мають ілюстрації. Назва розділу VII вже сама говорить про його зміст. Відразу зауважимо, що відповіді на це питання Михайло Міллер не дав. Розмірковуючи про напрямки впливів на виникнення та формування образу українського тризуба дослідник звертається до історико-культурної спадщини Візантії, Скандинавії та Греції.

У цьому розділі автор наводить нові міркування про походження тризуба від знаку власності тавра. Спираючись на етнографічні матеріали, «як от у волаських фінів, почасти татар, козаків та, особливо, у черкеських племен» [9, с. 6], він вибудовує схему від найдавніших часів та виникнення власності на майно, в тому числі й худобу, яку треба було таврувати. Саме з цього, припускає він і починається історія родинного знака власності тамги або тавра. Цей знак, разом із майном переходить до нового господаря роду або родини. «З розвитком февдального устрою, пише дослідник, в його класичній /середньо-європейській/ формі, та утворення лицарства, родинний знак, що й раніше становився на зброї, переноситься в великому розмірі на щит рицаря. Знак пов'язується з щитом... Відтак виникають

знамена. Цей процес становлення знамен відбувається в Європі після 10 ст. н.д.» [9, с. 6-7].

У пошуках витоків виникнення українського тризуба, професор М. Міллер звертає увагу на Грецію. І зокрема, на «формування клясового рабовласницького суспільства. В наслідок того формуються перші дрібненькі держави – поліси з містом-твердиною на чолі. Ці то поліси, що прийшли на зміну патріархального роду, переймають від нього як спадщину й родову тамгу, що робиться знаком того міста. На всьому протязі класичного періода маємо ті знаки /не знамена/ для всіх грецьких полісів, причому іменно як знаки даного поліса...» [9, с. 7].

Разом з тим, перераховуючи різностильовість тих чи інших взірців українських тризубів і вказуючи на їх широкі історико-культурні зв'язки з різними територіями Європи, вчений не віддає остаточної переваги ні одній з них. «Таким чином, пише він, і в цьому надзвичайно важному питанні хуждожньо-історичного стиля тризуба, не маємо ні повної картини, а ні остаточних висновків, також за браком фахових наукових дослідів. При такому стані можемо лише відзначити це питання та поставити його на чергу» [9, с. 8-9].

Більшу частину розділу VIII Михайло Міллер присвятив роздумам про новий знак, який автор умовно називає «Кривий двозуб». Проаналізувавши його походження він робить висновок, що цей знак «вже не має спільного ні з тризубом а ні з правдивим двозубом і найбільш складається на надчерноморські варварські значки – тамги сарматські, татарські та черкеські» [9, с. 10].

В кінці цього розділу, Михайло Міллер вміщує загальний висновок: «В генезі та розвитку тризуба ніби визначаються три доби-етапи. Перший – причорноморський, до кінця 4-го ст. н. д. Другий – Європейсько-Скандинавський з 5 до 10 ст. н. д. Третій – Київсько-український з 10 ст. н. д. Звичайно, поки що – це робоча гіпотеза, що намічається попередніми дослідями та указує шляхи дальших розшуків» [9, с. 11].

Підсумовуючи, маємо зазначити, що в Національному університеті «Запорізька політехніка», у тісній співпраці із Запорізьким обласним історико-краєзнавчим музеєм імені Якова Новицького, від 1989 року системно і ґрунтовно досліджується тема історії державного герба України [10, с. 251-253]. Одним із перших, вагомих результатів цього, стало видання у 2008 році монографії «Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт». Її перша частина «Історія дослідження українського тризуба» є найповнішим на сьогодні історіографічним оглядом літератури від середини XIX ст. до початку XX ст. [11, с. 12-174]. На превеликий жаль, на той час праця Михайло Міллера «Матеріяли до питання за тризуб» в Україні не була відома і, відповідно, не була включена до монографії. Зважаючи на це, ми опрацювали це унікальне джерело з історіографії українського тризуба, акцентуючи увагу на глибині авторського розуміння багатовекторності проблем, які мають бути вирішені при дослідженні історії українського тризуба в європейському контексті.

Праця Михайла Міллера представляє величезний інтерес як рідкісна біобібліографічна наукова пам'ятка середини XX ст., яка висвітлює постать автора, як дуже потужного науковця-патріота. Дуже важливо, що вона, значною кількістю викладених в ній ідей і відкриттів, залишається надзвичайно актуальною. Адже історія державного герба європейської держави України, яка наразі у стані повномасштабної війни з рф, відстоює свою державність, ще пишеться.

Джерела та література

1. Науково-дослідчий шлях проф, д-ра М.О. Міллера. Український збірник. Інститут для вивчення ССРСР. Книга 14. Відповідальний редактор проф. П. Курінний. Мюнхен. 1959. С. III -VIII.

2. Пастернак Я. Михайло Олександрович Міллер (у його 80-ліття). Наукові записки УВУ. За ред. В. Янова. – Мюнхен, 1963. Ч. 7.с.

3.Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю. Михайло Олександрович Міллер – людина й учений в епоху гуманітарних катастроф. // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр./ Отв. ред. С.И.Бобылева. Днепропетровск: Изд-во ДНУ. 2008. С. 70-102.

4. Гречило А. (текст), Завітій Б. (заг. ред.) Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення. К.: Родовид. 2018. 400 с.

5. Дмитрієнко М., Ясь С. Часопис «Рід та Знамено» і його внесок у розвиток української еміграційної історіографії. Бібліотечний вісник. К.: 1997. № 1. С. 32–37.

6. Міллер М. Матеріяли до питання за тризуб. Рід та Знамено. Мюнхен. 1947. №1. С. 12-16.

7. Міллер М. Матеріяли до питання за тризуб. Рід та Знамено. Мюнхен. 1947. №2. С. 5-9

8. Міллер М. Матеріяли до питання за тризуб. Рід та Знамено. Мюнхен. 1947. №3. С.1-8.

9. Міллер М. Матеріяли до питання за тризуб. Рід та Знамено. Мюнхен. 1947. №4. С. 1-11.

10. Шаповалов Г. І., Козак В. О. Тризуб як об'єкт національної ідентичності українців // Тиждень науки-2025. Гуманітарний факультет. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 14–18 квітня 2025 р. [Електронний ресурс] / Редкол.: Вадим ШАЛОМСЄВ (відпов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка». 2025. С. 251-253.

11. Белов О. Ф., Шаповалов Г. І. Український тризуб: Історія дослідження та науковий реконструкт . Київ – Запоріжжя: Дике Поле. 2008. 268 с .

Summary

Little-known, but very important for its thoroughness and novelty, the work of the well-known historian and archaeologist Mykhailo Miller «Materials for the Trident Question» is studied. This is a unique source of the historiography of the Ukrainian trident, which still remains little known both to specialists and to the general public of Ukrainian society. The given analysis of this work will contribute to a better understanding of the entire depth of the scientific concept of Mykhailo Miller's understanding of the problems of the appearance and genesis of the Ukrainian trident.